

ДОНЕЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ПОЦУЛКО ОЛЕНА АНАТОЛІВНА

**Балканські слов'яни
на півдні України (XVI - до
кінця 70-х років XIX століття)**

Спеціальність 07.00.02. - Всесвітня історія

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття вченого
ступеня кандидата історичних наук

Донецьк -1997

AB 37.126

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі нової та новітньої історії
Донецького державного університету

Науковий керівник - кандидат історичних наук, доцент
Крапівін О.В.

Офіційні опоненти - доктор історичних наук, професор
Добров П.В.,
кандидат історичних наук, доцент
Романцов В.М.

Провідна організація: Донецький державний інститут здоров'я,
фізичного виховання і спорту

Захист відбудеться " 4 " квітня 1997 р. о 10 годині
на засіданні спеціалізованої ради К 06.06.01. по присудженню
наукового ступеня кандидата історичних наук в Донецькому
державному університеті (340055, м. Донецьк, вул.
Університетська, 24, гол. корпус, ауд. 309)

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Донецького
державного університету (340055, м. Донецьк, вул.
Університетська, 24).

Автореферат розісланий " 27 " лютого 1997 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

О.І.Задніпровський

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, двох глав, висновків, приміток та списку використаних джерел і літератури.

Вступ. Актуальність дослідження. Давно відмічено - коли суспільство переживає події виключної ваги та значення, воно особливо часто звертається в думках до подій, фактів, документів минулого. Та в них намагається знайти генетичне споріднення, історичні джерела сучасних процесів, за допомогою збудованих умовних паралелей передбачити, усвідомити можливу перспективу розвитку, визначити, обрати оптимальний шлях прогресивної поступі, остерегти від небажаних тенденцій.

Проголошення незалежності України викликало досконало виправданий інтерес як до історичного минулого держави, так й до історії окремих регіонів, ряду національних та інших проблем всіх народів України. Чималу актуальність серед різних тем уявляє проблема виникнення та розселення на півдні України вихідців з балканських земель. Відродження української державності, процес реформування суспільства, обумовлений необхідністю ліквідації господарських, політико-правових та культурно-ідеологічних засад авторитарної влади, особливо гостро поставили питання про збереження культурних цінностей, відродження національної української культури, вільний розвиток культури всіх народів України.

Розвиток суспільних зв'язків між народами завжди був важливою умовою їх взаємозбагачення, дальшого руху шляхом прогресу. Протягом кількох століть найширші зв'язки існували між українським, російським народами, з одного боку, і югослов'янськими - з другого. Різномісність відносин впливала з приналежності до слов'янського світу, скріпленої близькістю мови, культури, певною мірою історичною долею, а також православною релігією, сповідуваною більшістю югослов'ян, українців і росіян.

Національне питання було та лишається одним із основних та найбільш гострих питань соціально-економічного та культурного розвитку багатонаціональних держав, яким і є Україна.

Південь України є важливою складовою частиною України, має міцний промисловий потенціал, багаті природні та людські ресурси. Від стану регіону значною мірою залежить процес розбудови української держави. Народ України, який розбудовує самостійну державу, входить до європейської цивілізації,

має багату культурну спадщину, багатовіковий досвід спілкування з сусідами, у тому числі і з югослов'янськими народами. Розкриття історичних зв'язків України сприяє зміцненню її авторитету у спільноті європейських народів.

Реалії сучасної політичної ситуації визначають південь України як важливий регіон щодо відродження української держави, а культурні та національні процеси в ньому є міцним чинником становлення демократичного багатонаціонального суспільства, що є вагомим аргументом на користь визначення теми "Балканські слов'яни на півдні України (XVI - до кінця 70-х років XIX століття)" як актуальної і своєчасної для дисертаційної роботи.

Предмет дослідження. Проблема переселення та ролі балканських слов'ян у освоєнні півдня України не була предметом спеціальних досліджень. Так, роль балканських слов'ян у справі заселення та освоєння південноукраїнських земель була другорядною, але це не дає права пояснити невивиправданно знижений інтерес до цих переселенців. Детального аналізу аргументованих історичних оцінок потребує етнічний склад іноземних переселенців півдня України. Тому виникла потреба виявити та дати заслужену оцінку колонізаційним хвилям балканослов'янських переселенців на південь України, їх ролі та значенню у господарському освоєнні краю, діяльності балканських слов'ян у розвитку культури, економіки та політики Росії, вже як російських підданих. Це і складає предмет дослідження.

Об'єктом аналізу виступають представники балканських слов'ян: серби, болгари, хорвати, чорногорці, македонці, які переселялися на південь України, на південь Російської держави, ставши її підданими.

Стан наукової розробки теми. Незважаючи на те, що проблема заселення та господарського освоєння півдня України вихідцями з балканських земель не була предметом спеціального дослідження у вітчизняній історіографії, її окремі аспекти знайшли своє відображення як у дожовтневій, так й у радянській історіографії.

Основна дискусія, головним чином, відбувалась між вітчизняними істориками, дослідниками відносно питання, хто раніше поселився в південноукраїнських землях - росіяни чи українці¹. Велику увагу дореволюційні історики

¹ Бантыш - Каменский Д.Н. История Малой России: от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. - К., 1993; він же. История Украины (от водворения Славян в сей стране до уничтожения гетманства). - Киев - Петроград, 1850; Грушевський М. Історія України - К., 1993; Примечания Александра Пшпчсвича на Новороссийский край // Киевская старина. - 1884. - Т. 8. - С 111-134 та ін.

приділяли історії Запорізької Січі та війська Донського, а також самовідданий боротьбі запорізького та донського козацтва проти агресії Османської імперії та Кримського ханства, зовсім нічого не кажучи про роль іноземної колонізації в справі освоєння південноукраїнських земель. Більше уваги заслуговують праці А.О.Скальковського², де їм була показана політика царського уряду по освоєнню південноросійських земель. Дослідник зібрав багатий фактичний матеріал про час заснування військово-землеробських поселень південнослов'янських колоністів, про чисельність та етнічний склад іноземних переселенців. Зважаючи на те, що значна частина архівних документів, котрі використав для підготовки своїх праць А.О.Скальковський, на сьогоднішній день втрачена, його дослідження для вивчення проблеми мають особливе значення.

Загальну картину економічного розвитку південних земель Російської держави розкриває колективна праця "Живописная Россия" за редакцією П.П.Семенова³. В роботі оцінюються роль та значення іноземної колонізації в справі господарського освоєння південноросійського степу в порівнянні з тим, що зробила народна колонізація у розвитку економіки цього регіону. Колектив дослідників не ставив своєю метою висвітлити як, у якій кількості та коли прийшли на територію південноросійських земель іноземні колоністи, в тому числі й балканські слов'яни, а лише виявити їх роль у розвитку економіки Російської держави.

Вагомий вклад у дослідження проблеми заселення півдня України вніс Д.І.Багалій⁴. Його праці помітно відрізняються від опублікованих раніше. Д.І.Багалій відтворює не лише процес військово-землеробської колонізації, але й дає оцінку всьому процесу заселення та освоєння південноросійського степу як корінними підданими Російської держави, так й іноземними переселенцями, охарактеризував розвиток матеріальної і духовної культури, розглядаючи його як природний ріст рівня цивілізації. Однак його праці не дозволяють дати ґрунтовний аналіз процесів, зв'язаних з переселенням балканських слов'ян на

² Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730-1823. - Одесса, 1836. - Ч. I-II; він же. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. - Одесса, 1841.

³ Живописная Россия (Отчество наше в его земельном, племенном, экономическом и бытовом значении) / Под ред. П.П.Семенова. - С.-Петербург, 1897. - Т.V.; Малороссия, Подолия и Вольнь. - Ч. I-II.

⁴ Багалей Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства - М., 1887. - Т.1; він же. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. - К., 1889.

південь України. Своєю метою дослідження Д.І.Багалій ставив лише у загальних рисах простежити процес поширення Російської держави та посування населення на південь, визначити види та форми, розміри та темпи колонізації, роль та участь у них держави і народа, "російського племені" (росіян та українців) і іноземців. Деякі з поставлених дослідником питань залишилися без відповідей. Можна допустити, що Д.І.Багалій не володів ще необхідними фактами для підтвердження окремих висновків і зроблені вони були апіорно.

Більш вагомий вклад у вивчення проблеми зробила Н.Д.Полонська-Василенко, учениця Д.І.Багалія. Хронологічно її праці⁵ охоплюють період 30-70-х років XVIII століття, що співпадає з часом Нової Січі, Нової Сербії та Слов'яно-Сербії. Слідом за Скальковським вона особливу увагу звертає на політику царського уряду щодо заселення та освоєння півдня України. Спираючись на публікації законодавчих актів Російського уряду, архівні матеріали, дослідниця виділяє основні етапи заселення південноукраїнських земель, установлює чисельність населення, його соціальний та національний склад. Особливо велика увага приділена дослідницею характеристиці планів заселення Новоросії та Слов'яно-Сербії, затверджених Катериною II у 1764 році. Однак Полонською-Василенко не розглядаються питання занять як іноземних, так і "корінних" переселенців.

Окремі аспекти проблеми захисту південних кордонів Російської держави, а також утворенню з цієї метою полків, до складу яких увійшли і вихідці з балканських земель, відображені у роботах І.Беляєва⁶ та Д.І.Яворницького⁷. Вони звертають свою увагу на політику Російського уряду по охороні своїх південних рубежів, а також описують процес формування прикордонної служби, умови життя населення в військово-землеробських поселеннях, дають оцінку ролі і значенню Запорізької Січі, запорізьких козаків, до складу яких увійшли і балканські слов'яни, що приймали участь у російсько-турецьких війнах XVIII століття. Однак, як у Беляєва так і Яворницького є слабкі сторони їх досліджень. У їх працях знаходяться лише непрямі дані про

⁵ Полонская-Василенко Н. Заселение Южной Украины в середине XVIII в. // Историк-марксист. - 1941. - № 5. - С. 30-46.; вона же. Из истории Южной Украины в XVIII в. Заселение Новороссийской губернии (1764-1775) // Исторические записки. - 1942. - № 13. - С. 130-174.

⁶ Беляев И. О сторожевой и станичной службе на польской украине Московского государства. - М., 1848.

⁷ Яворницький Д.И. История города Екатеринослава. - Днепропетровск, 1989; він же. Історія запорізьких козаків. - Львів, 1990. - Т.Т. 1-3.

балканських слов'ян - переселенців півдня України, зустрічаються помилки фактичного характеру. Тому праці І.Беляєва та Д.І.Яворницького потребують критичного підходу.

Як окрема проблема розглядалось питання про роль іноземних поселенців, колоністів в освоєнні півдня Російської держави. Найбільш цікава з цієї проблеми праця О.Клауса⁸, в якій він, використовуючи різноманітний документальний матеріал, подає детальну характеристику умов поселення на півдні України вихідців з інших країн, в тому числі й з балканських земель, описує умови їх життя і політику Російського уряду у відношенні до іноземних переселенців. Клаус приводить дані про етнічний склад південноукраїнських поселенців, а також подає оцінку та характеристику тим пільгам і привілеям, які їм надав царський уряд. Але праця Клауса подає лише загальну картину, загальну уяву про іноземну колонізацію балканських слов'ян на південь України.

Значних успіхів досягла радянська історична наука у дослідженні історичного минулого України. Була розширена тематика історичних досліджень, особливого інтересу було надано працям, які розкривали основні питання з історії свого краю. Слід зауважити, що на різних етапах характер досліджень та рівень виконаних по цій тематиці праць носив надто істотні розрізнення. Всебічна розробка історії України набула широкий розвиток у радянській історіографії в післявоєнні роки. Найбільш яскравим показником є видання багатотомної "Історії міст і сіл Української РСР"⁹. Тут були викладані основні принципові позиції радянської історичної науки того часу по розгляданим проблемам. Правда, в деяких публікаціях 50-70-х років виявлялась односторонність у висвітленні цілого ряду важливих питань. А це часто приводило до необгрунтованої трактовки історичних джерел дослідження, коли вибиралися з історичних документів лише ті положення, які підтверджували початково прийнятий тезис. Тому про роль іноземних переселенців у справі заселення та освоєння півдня України тоді ніхто не

⁸ Клаус А. Нани колонии. - Спб., 1869.

⁹ Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область. - К., 1968; Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область. - К.; 1970; Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область. - К.; 1969; Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. - К., 1972; Історія городов и сел Украинской ССР. Херсонская область. - К., 1983; Історія городов и сел Украинской ССР. Николаевская область. - К., 1981.

говорив і не писав. Як і всі інші дослідження, нариси міст і сіл вимагають критичного ставлення.

Плодотворна діяльність вчених Інституту слов'язознавства і балканістики Академії наук СРСР у Москві сприяла виданню багаточисельних праць¹⁰ про взаємовідношення та взаємозв'язки народів Російської держави з балканськими народами. В роботах досліджуються надто різноманітні питання: економічні, політичні, суспільні, громадські, наукові та культурні українсько-російсько-югослов'янські зв'язки XVII - початку XX століття. Звернення до історії українсько-югослов'янських відносин сприяє не лише збагаченню знань про минуле слов'янських народів, а кращому усвідомленню того важливого факту, що сучасні зв'язки між нашими країнами базуються на фундаменті багатовікових етно-історичних, суспільно-політичних і культурних взаємин. Однак, як правило, висвітлювалися тільки окремі питання та часткові аспекти даної проблеми. Не проводилося й комплексного дослідження українсько-югослов'янських культурних і суспільних зв'язків. Недостатньо вивчені також як окремі напрями українсько-югослов'янських контактів (зв'язки в галузі освіти, книгообміну, літератури, художньої творчості), так і їх взаємозв'язок та взаємозумовленість у процесі культурно-історичного розвитку східнослов'янських і південнослов'янських народів.

Чимало цікавих фактів з історії встановлення та розвитку політичних, економічних, церковних й культурних зв'язків українського і південнослов'янських народів містяться в працях А.П.Бажової, Л.О.Деміденко, В.Данилова¹¹ та інших. Особливий науковий інтерес мають дослідження, які присвячені питанням навчання представників балканського слов'янства в центральних навчальних закладах України та Росії. Ця тема знаходить своє відображення в працях К.В.Колибанової, П.А.Кулаковського,

¹⁰ Вяземская Е.К., Данченко С.И. Россия и Балканы. Конца XVIII в. - 1918 г. / АН СССР. Ин-т славяноведения и балканистики. - М., 1990; Иванов Ю.Н. Создание Южнославянского пансиона в Николаеве // Балканские исследования. Ин-т славяноведения и балканистики. - М., 1980 - Вып. 6.: Культура народов Балкан в новое время. - С. 201-216 та ін.

¹¹ Бажова А.П. Русско-югославянские отношения во второй половине XVIII в. - М., 1982; Деміденко Л.А. Культура и быт болгарского населения УССР. - К., 1970; Данилов В. Екатеринославский музей имени А.Н.Поля // Исторический вестник. - 1907. - март. - С. 1021-1032.; Багалей Д.И., Сумцов Н.Ф., Бузескул В.П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) // Вестник Европы. - 1906. - август. - С.787-792.

А.І.Маркевича, Д.Д.Соколюка, П.С.Соханя¹² та інших. Про роль випускників навчальних закладів України в справі встановлення та розвитку системи освіти в балканських землях писали Д.В.Степовик, Х.Тітов, М.І.Толстой, З.І.Хижняк¹³. Більш різноманітною стала тематика досліджень, ширше джерельна база, праці містять в собі багатий фактичний матеріал.

Історії південно-східних областей України XVIII сторіччя, історії Війська Донського присвятили свою працю ростовські історики¹⁴. Дослідники привертають увагу питанням заселення, господарського освоєння, міграції населення на південь України, а також відношенням Війська Донського та Запорізької Січі. Особливу заслугу в освоєнні південноукраїнських земель вони відводили народній колонізації, тим самим зменшуючи роль та значення іноземної колонізації, про яку в своїй праці вони тільки згадали. В той же час дослідження страждає одноманітністю у висвітленні та оцінці деяких фактів.

Певне значення у дослідженні історії півдня України має науково-популярний нарис А.С.Лісянського¹⁵. Хоча автор для його написання обмежився тільки літературою, виданою в різний час та публікаціями джерел, все ж таки систематизовані ним факти допомагають визначити основні етапи в заселенні краю та його господарському освоєнні. Однак, довірливе ставлення автора до краснавчих досліджень спричинилось до повторення ним наявних помилок в літературі. Лісянський недооцінював роль іноземної колонізації в переселенській політиці Російського уряду, спрямованої на заселення та освоєння півдня України.

Серед досліджень 70-х рр. особливої уваги заслуговують монографії

¹² Колибапова К.В. Українсько-сербські культурні зв'язки XVIII сторіччя / АН України. Ін-т історії. - К., 1993; Кулаковський П.А. Начало русской школы у сербов в XVIII в.: Очерки из истории русского влияния на югославянские литературы. - СПб., 1903; Маркевич А.И. Двадцатипятилетие императорского Новороссийского университета. - Одесса, 1890; Соколюк Д.Д. Харьковская художественная школа и ее роль в формировании системы художественного образования на Украине в XVIII в. - М., 1979; Соханя П.С. Киев в духовном общении славянских народов (традиции и современность) / История, культура, фольклор та етнографія слов'янських народів: Доповіді / IX Міжнародний з'їзд істориків, Київ, вересень, 1983 р. - К., 1983. - С. 32-33.

¹³ Степовик Д.В. Київська школа рисунку і живопису XVIII ст. та її міжнародні зв'язки // Народна творчість та етнографія. - 1980. - № 4. - С. 52-60.; Тітов Х. Стара вища освіта в Київській Україні кінця XVI - початку XIX ст. - К., 1924; Толстой Н.И. Роль древнеславянского литературного языка в истории русского, сербского и болгарского литературных языков в XVII-XVIII вв. / Вопросы образования восточно-славянских национальных языков. - М., 1962. - С.65-78.; Хижняк З.И. Кисло-Могилыанская академия. - К., 1988.

¹⁴ История Дона (с древнейших времен и до падения крепостного права) / Под ред А.П.Прошштейна. - Ростов н/Д., 1973.

¹⁵ Лісянський А.С. Конец Дикого поля. - Донецк, 1973.

В.М.Кабузана¹⁶, в яких розглядається весь хід заселення півдня України на протязі XVIII - першої половини XIX століття. Оскільки в основу досліджень лягли матеріали ревізій, то це й визначило хронологічні рамки монографій (1719 - 1858 рр.), тобто з часу першої і до 10-ї ревізій. Однак автор не обмежується лише цим періодом, коли мова заходить про час заснування поселень на півдні України в більш ранній період. Правда, ці екскурси в минуле переважно ґрунтуються на досягненнях попередніх досліджень. Тому у них допущені деякі помилки, що мали місце в попередніх дослідженнях. В цілому праці В.М.Кабузана - це фактично єдине дослідження в історіографії, в якому не лише простежується ріст населення півдня України зазначеного часу, але й досліджується його національний та соціальний склад. Використання матеріалів ревізій та іншої звітної документації, зокрема, щорічних звітів губернаторів, дозволило установити не лише механічний, але й природний приріст населення, показати значення народних міграцій, переселень іноземців та заходів царського уряду в заселенні краю. Ширше стала джерельна база, глибше дається аналіз причин як внутрішніх, так й іноземних колонізацій на півдні України. В.М.Кабузан приходиться до такої ж думки, що і Н.Д.Полонська-Василенко, стверджуючи те, що здійснені Російським урядом на початку 50-х років XVIII сторіччя заходи переселення на південь України іноземців, переважно балканських слов'ян, були неефективними і не змогли істотно вплинути на зміну кількісного складу населення. Однак, відомості Кабузана про кількісний та національний склад населення не можуть вважатися остаточними. Це пояснюється тим, що матеріали ревізій подають відомості лише про оподатковувані групи населення, а всяка корекція з погляду на її недосконалість може дати лише приблизну картину. Тому наявні в монографіях Кабузана відомості про чисельність та національний склад населення півдня України в XVIII - початку XIX сторіччя дещо занижені і потребують детального аналізу та критичного підходу.

¹⁶ Кабузан В.М. Народонаселение России в XVIII - первой половине XIX века. - М., 1963; він же. Народы России в XVIII веке. Численность и этнический состав. - М., 1990; він же. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII - первой половине XIX века (1719-1858 гг.). - М., 1976.

Важливою подією в українській історіографії став вихід праць В.О.Пірко¹⁷, які значно відрізняються від раніш опублікованих, вони багаті архівним і фактичним матеріалом. Велике місце в своїх працях В.О.Пірко приділяє іноземним переселенням на південь України. Дослідник розглядає, оцінює та аналізує події, які зв'язані з заселенням і господарським освоєнням південноукраїнських земель, заснуванням системи прикордонної служби на південних окраїнах Російської держави. В своїх дослідженнях В.О.Пірко торкається маловивчених проблем - роль військово-землеробської колонізації та іноземних поселенців, у тому числі й балканських слов'ян, в справі освоєння та заселення півдня України, а також внутрішню та зовнішню політику царського уряду в XVI-XVIII століттях, яка проводилась у цьому краю. Погоджуючись з В.М.Кабузаном, дослідник робить висновки, що назважаючи на значні витрати Російської держави на вербовку, утримання іноземних вихідців, заселити засновані на півдні України військово-землеробські поселення, Нову Сербію та Слов'яно-Сербію, за їх рахунок не вдалося. В працях В.О.Пірко знаходиться багатий цінний матеріал про переселення балканських слов'ян на південь України.

Чимало цінних відомостей про переселення болгар у південні райони Російської держави, які підтверджені як архівними даними, так й даними практичної діяльності¹⁸, знаходяться в праці болгарського історика О.Хаджиниколової¹⁹. В своїй праці дослідниця виявила основні етапи переселення болгар у Бесарабію (Молдавію), Росію та Малоросію (Україну), познайомила з основними видами господарської діяльності та традиціями болгарського населення, а також з політикою царського Російського уряду, яку він проводив у відношенні до іноземних, південнослов'янських переселенців. Приділяючи пильну увагу лише болгарам - переселенцям півдня України, Хаджиниколова навіть не згадує про інших представників балканських слов'ян - сербів, хорватів, чорногорців, які залишили значний

¹⁷ Пірко В.А. Заселение В XVI-XVIII вв. / Новые страницы в истории Донбасса. - Кн. 1 - Донецьк-Донбас, 1996. - С. 26-43; він же. Військово-землеробські поселення на півдні України у XVIII ст. - Донецьк, 1993; він же. Северное Приазовье в XVI-XVIII вв. - К., 1988; він же. 250-річчя з часу спорудження Української лінії // Укр. істор. журн. - 1986. - № 8. - С. 139-142.

¹⁸ Олена Хаджиниколова їздила по містам і селам України, в яких проживають переселенці, де вона знайомилась з їх життям.

¹⁹ Хаджиниколова Е. Болгарските преселници в Южните области на Русия. 1856/1877. - София, 1987.

слід у заселенні та освоєнні, а також охороні південних кордонів Російської держави.

Чимало цікавих та цінних даних, які стосуються переселення та перебування болгар у Північному Причорномор'ї, знаходяться в колективній праці українських та болгарських істориків²⁰. Це перша і єдина праця такого плану, вона має фундаментальний характер, базується в основному на архівних і документальних джерелах та розглядає широке коло питань, зв'язаних з історією переселення болгар на південь України та їх значенням в економічному, політичному та культурному житті Російської держави як російських підданих. Дослідники подолали теоретичні догми та фальсифікації подій минулого, переглянули раніше незмінні оцінки переселенської політики царського уряду та зробили висновки, що іноземна колонізація, переселення балканських слов'ян, переважно болгар, зіграли не другорядну та малоефективну, а одну з найголовніших ролей в заселенні, освоєнні та розвитку півдня України. Однак, окремі думки та висновки авторів вимагають критичного підходу.

В цілому історіографічний огляд свідчить, що стан вивчення процесів переселення та господарського освоєння півдня України балканськими слов'янами незначна. В наукових працях певна увага приділялась політиці Російського уряду в відношенні до іноземних переселенців. Проте більшість досліджень розглядали лише окремі аспекти проблеми, конкретно-історичний матеріал аналізувався у межах вузьких хронологічних рамок, а це не дозволяло скласти уявлення в цілому про хід переселення та роль балканських слов'ян у розвитку політичних, економічних і культурних відношень в Російській державі, на півдні України.

Слід відмітити, що з початку 90-х років, завдяки процесу оновлення та глибоким соціально-політичним змінам в українському суспільстві, активно розгорнулась науково-дослідницька робота українських вчених по вивченню "білих плям" в історії України. Подолання негативних явищ в історичній науці вимагає великої та копіткої роботи, знов вивчення опублікованих джерел і пошука нових архівних матеріалів, об'єктивного та науково обґрунтованого викладу історії минулих часів.

²⁰ Българите в Северното Причерноморие. - Велико Търново, 1992-1993. - Т.Т. 1-2; Мамутов В. Украинское Приморье и Донбасс: из прошлого в будущее. - Донецк, 1996.

Все це дає змогу зробити висновок, що висунута для дослідження проблема переселення балканських слов'ян на південь України вивчена недостатньо. Незважаючи на вагомі наукові результати, досягнені українськими та болгарськими істориками, можна знайти ряд вад у висвітленні цієї проблеми, а в окремих випадках в опублікованих статтях і монографіях - відступ від істини, замовчування важливих фактів чи то вибіркоче перебільшення подій, суб'єктивні оцінки діяльності Російського уряду по переселенню балканських слов'ян на південь України. На наукових конференціях і у пресі зараз висловлюються усілякі точки зору з окремих питань, а у гострих дискусіях нерідко звучать прямо протилежні оцінки тих або інших фактів і подій, які стосуються нашої теми. Ці обставини дають змогу зробити висновок про доцільність та необхідність подальшого дослідження такої багатогранної проблеми та стали спонукою для обрання автором теми цієї дисертаційної роботи.

Метою дослідження є комплексно-історичний розгляд процесів, пов'язаних з політикою Російського уряду по переселенню та освоєнню півдня України балканськими слов'янами у XVI- до 70-х років XIX століття.

Відповідно до мети дослідження в дисертаційній роботі виставляються такі основні завдання дослідження:

- визначити роль та значення балканських слов'ян у переселенській політиці царського Російського уряду по заселенню півдня України;
- виявити місце російської православної церкви у розвитку та розширенні духовних зв'язків південнослов'янських і українського народів;
- розглянути господарську діяльність та збереження традицій балканських слов'ян - колоністів у родині, побуту, освіти та культурі;
- дослідити зміну в політиці Російського уряду до іноземних переселенців на південь України;
- виявити роль центральних навчальних закладів України та Росії в отриманні представниками балканського слов'янства освіти.

Специфіка предмета дослідження визначила і хронологічні рамки даного дослідження - XVI - до кінця 70-х років XIX століття, - які включають в себе події, пов'язані з переселенськими хвилями представників балканських слов'ян на південь України.

Територіальні рамки. Склалося так, що саме територія півдня України безпосередньо пов'язана з історією переселення балканських слов'ян, яких царський уряд використовував для захисту південних кордонів Російської держави та господарського освоєння краю. Тому однією з характерних рис півдня України є те, що в його заселенні та господарському освоєнні брали участь представники різних народностей (українці, росіяни, болгари, серби, хорвати та інші), причому часто різномовні переселенці проживали разом в одних селищах. На півдні України більш інтенсивно, ніж в інших регіонах Російської держави відбувався процес природної асиміляції національностей, особливо таких порівняно малочисельних, як серби, хорвати, чорногорці та інші. Швидке заселення та господарське освоєння півдня України завдяки іноземним переселенцям вимагало організації чіткого управління цією територією. Прагнення Росії вийти до Азовського та Чорного морів обумовило на південних кордонах держави запровадження не громадянського, а військово-адміністративного розподілу та створення системи військово-землеробських поселень, які мали важливу роль в процесі освоєння та заселення південноукраїнських земель.

Південь України - це територія, яка на сході межує з Ростовською областю Російської Федерації, на заході - з Молдавією. На півночі обмежується Доном, Сіверським Дінцем, Орілью, на Лівобережжі Дніпра - Тясьмином, Тихим Ташликом, північно-західною межею Кіровоградської та північною Одеської областей, Дунаєм, на Правобережжі. На цій території нині розмістилися: південна частина Луганської, майже вся Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Херсонська, Миколаївська, Кіровоградська та Одеська області²¹.

Методологічна та теоретична основа дослідження базується на принципах історизму, об'єктивності, які ґрунтуються на критичному аналізі історичних джерел, і зорієнтована насамперед на обґрунтування та захист загальнолюдських цінностей. Проблема вивчення переселенської політики Російської держави у відношенні до балканських слов'ян в справі заселення та господарського освоєння півдня України є штучно виключеною із контексту історії. Вона наповнена конкретним змістом, має свої джерела, тенденції розвитку; внутрішні протиріччя, соціальні, національні, економічні та

²¹ Кримська область не включена в об'єкт дослідження тому, що на цей час вона складала окреме політично-адміністративне об'єднання - Кримське ханство.

політичні наслідки. В дисертаційній роботі превалює критичний підхід висвітлення проблеми.

Джерельна база дослідженої проблеми дуже різноманітна. Дисертація написана на основі раніше не публікованих матеріалів, які автор виявила в українських архівах, і опублікованих документів.

Основною джерельною базою дисертації є документи і матеріали Центрального державного історичного архіву України в Києві (Ф. 59, 127, 128, 990, 1413, 1973), в яких є дані про переселенську політику царського Російського уряду у відношенні до балканських слов'ян - колоністів, їх політичну, економічну та культурну діяльність на півдні України. Серед джерел - документи з історії культурних, церковних і наукових зв'язків України, Росії з південнослов'янськими народами. Слід сказати, що практично на кожного представника південного слов'янства, який приїжджав вчитися в Київ, Одесу, Харків, Миколаїв, Петербург або Москву, заводилося діло, куди заносили біографічні довідки, різні дані про його навчання, одержання матеріальної допомоги та багато іншого. Особливий інтерес мають документи фонду "Слов'яно-Сербія", які дають можливість простежити склад, вік і діяльність балканських слов'ян - колоністів з моменту їх розселення на території Північного Приазов'я в компактному військово-землеробському поселенні Слов'яно-Сербія.

Не менш цінним джерелом по проблемі переселень зарубіжних слов'ян на південь України є колективна праця співробітників НКВС УРСР стосовно національного складу Радянської України до 1925 року²². В праці зроблена спроба стисло простежити історичні моменти та умови розселення окремих національностей на території України. Але оскільки ця праця є першою в СРСР, яка відображує національний склад союзної республіки (УРСР) в цілому, складений при цьому за відсутністю спеціального етнографічного перепису УРСР і при далеко неповному використуванні усього, що відноситься до цього питання історичного та етнографічного матеріалу та присутність неточностей, вад і навіть деяких помилок дозволяє зробити

²² Национальный состав Советской Украины / Под ред. зам. Народного комиссара внутренних дел Н.А.Черлончакевича с участием сотрудников НКВД УССР. - Харьков, 1925; Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (январь-февраль 1923 г.). - Харьков, 1923. - Т. IV: Итоги демографической переписи Донбасса; Национальні меншини в Україні 1920-1930-ті роки. Атлас. Упорядковані: М.І.Панчук та інші. - К., 1996.

висновок, що ця тема потребує старанного дослідження. Робота з документами вимагала критичного ставлення, аналізу та порівняння даних з іншими джерелами.

Складовою частиною джерельної бази дослідження стали документи і матеріали державних органів і установ. В багатотомному збірнику законів Російської імперії²³, Своді законів Російської імперії²⁴ та Наказах імператора Петра Великого²⁵ автором проаналізовані ті закони царського уряду, які дозволяли балканським слов'янам переселятися на південь України, де вони жили та обзаводилися господарством. Ці закони дають відомості про те, які пільги та привілеї були надані балканським слов'янам-колоністам, що, в свою чергу, дозволило скласти загальну картину переселенської політики уряду Росії щодо іноземців південнослов'янського походження.

Цінними джерелами є статистичні матеріали: дані П.Кеппена²⁶ про кількість населення Росії до 1851 року, про їх національний, віковий та соціальний склад і праця А.О.Скальковського²⁷, в якій додаються відомості про національний склад мешканців Новоросійського краю. Однак, ці статистичні матеріали дозволяють визначити лише кількість іноземних поселенців, у тому числі й балканських слов'ян, в окремих районах Новоросійського краю. При написанні дисертації були старанно проаналізовані і узагальнені матеріали переписей населення Російської держави, що дало можливість простежити динаміку кількості мешканців півдня України, зміни в територіальному розміщенні населення та багато інших важливих питань.

В основу розробки проблеми були покладені також періодичні²⁸ та енциклопедичні видання²⁹.

Використане коло джерел автор намагався глибоко обміркувати, піддати критичному аналізу та надати потрібну оцінку, використати при написанні дисертації з позицій сучасних концепцій історичної науки.

²³ Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е. - СПб., 1830.

²⁴ Продолжение свода законов Российской империи. - Санкт-Петербург, 1839. - Ч. II.

²⁵ Указы блаженные и вечно достойные памяти государя императора Петра Великого самодержца Всероссийского, императорского величества. - СПб, 1739.

²⁶ Девятая ревизия. Исследование. О числе жителей в России в 1851 году / Под ред. П.Кеппена. - Санкт-Петербург, 1857.

²⁷ Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. - Одесса, 1851 - 1853. - Ч. I-II.

²⁸ Записки Одесского общества истории древности. - Одесса, 1881 та інші.

²⁹ Энциклопедический словарь / Под ред. Ф.А.Брокгауза, И.А.Ефрона. - С.-Петербург, 1892-1900 та інші.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає у зверненні до актуальної у науковому і суспільному плані теми, яка спеціально не розроблялася раніше ні в Україні, ні на Балканах. При цьому наукова розробка проблеми проведена в результаті аналізу різноманітного за своїм характером конкретно-історичного матеріалу, значна частина якого вперше введена в науковий обіг, у комплексному розкритті процесу суспільних зв'язків українського та південнослов'янських народів, їх впливу на політичні відносини протягом досить тривалого часу, а також певною мірою у новому підході до питання про місце України в балканській політиці Росії.

Практичне значення дисертації визначається тим, що фактичний матеріал, який міститься в ній, теоретичні положення та висновки можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць з історії України, з курсу історії південних та західних слов'ян, при підготовці у вищих наукових установах відповідних курсів і спецкурсів з історії Донбасу, у курсі історії вітчизняної культури та політології.

Апробація теми. Положення та певні висновки дисертації знайшли своє відображення у статтях, а також докладах і повідомленнях всеукраїнських та регіональних науково-практичних конференцій. Дисертація обговорена на засіданні кафедри нової та новітньої історії Донецького державного університету і рекомендована до захисту.

У вступі обґрунтовується актуальність теми, хронологічні й територіальні рамки. стан дослідження проблеми, характеризується джерельна база, визначаються мета, завдання роботи, її наукова новизна та практична значимість.

В першій главі "Переселення балканських слов'ян на південь України (XVI - до кінця XVIII століття)" розглядається і аналізується політика царського уряду Росії по переселенню в південні райони Російської держави балканських слов'ян: сербів, хорватів, чорногорців і болгар; виявлені причини, які сприяли переселенню цих народів; реакція турецької влади на масовий відхід населення; роль російської православної церкви в розвитку та поширенні духовних зв'язків південнослов'янських і українського народів; господарська діяльність іноземних слов'янських колоністів, а також їх традиції в родині, побуту, освіті та культурі.

Вперше представники балканських слов'ян зустрічаються в складі козаків Запорізької Січі. Вони разом з українським народом ведуть боротьбу в роки Визвольної війни 1648-1654 років. З другої половини XVII століття починається масове переселення народів на південь України. Царський уряд починає розселяти балканських і українських вихідців на приєднану до Росії, згідно рішення Переяславської Ради (січень, 1654 року) територію, використовуючи їх для захисту своїх південних кордонів від несподіваних нападів кримських і ногайських орд.

Серби, болгары, хорвати, чорногорці разом з українськими козаками в складі російської армії брали участь в усіх російсько-турецьких війнах XVIII століття. Із представників балканських земель були створені так звані "волошські хорунгві".

Петро I приймає ряд рішень, спрямованих на повернення до Росії іноземних переселенців: дарує свободу, всілякі пільги та привілеї. З 20-х років відзначаються більш або менш регулярні переселенські хвилі балканських слов'ян на південь України. Південнослов'янські переселенці, згідно наказу Петра Великого, були розписані в Слобідські полки, потім з них зформували Сербський гусарський полк.

Процес масового переселення балканських слов'ян у межі Російської держави, на південь України, набуває силу та розмах після прийняття Лизаветою Петрівною наказу "Про прийняття в підданство сербів" у 1751 році. З'являються цілі області, заселені болгарами, сербами, хорватами та іншими представниками балканського слов'янства, найбільш компактними з яких були Нова Сербія та Слов'яно-Сербія. Одними з перших, хто отримали дозвіл на переселення значних груп у південноукраїнські землі були воєнні: генерал-майор І.Хорват, полковники І.Шевич і Р.Депрерадович; священники: Ф.Владевич, П.Морочанин, С.Концаревич і М.Караман.

Доба заселення півдня України балканськими слов'янами була одночасно і добою заселення його українським населенням.

Нова Сербія та Слов'яно-Сербія адміністративно не входили до складу яких-небудь губерній Росії і не підрозділялися на повіти. Ці території безпосередньо підпорядковувалися Сенату та Військовій колегії і не

охоплювалися загальноросійським ревізським обліком на протязі 50-70-х років XVIII століття.

Балканські слов'яни-колоністи на своїй новій Батьківщині, на півдні України, розвивали торгівлю, хліборобство, скотарство, виноградарство, займалися усякими промислами та ремеслами, тобто по-господарчому освоювали край. Цьому сприяли чисельні пільги та привілеї, дані їм Російським урядом: протягом від 6 до 16 років (в залежності від якості землі) південнослов'янський колоніст звільнявся від платні за землю, після закінчення пільгового строку він платив за землю удвічі менше, ніж державний селянин, кожному на обзаведення господарством видавалось із скарбниці по тридцять рублів та інші пільги.

Спочатку балканські слов'яни-колоністи відрізнялись від "корінного" місцевого населення українських земель. В домашньому і навіть офіційному житті вони дотримувались своєї рідної мови, традицій та звичаїв. Але, поступово, завдяки єдності народів та віри, відбувалася їх асиміляція з місцевим населенням. Серби, болгари, хорвати, чорногорці опікувалися Російським урядом саме як серби, болгари, хорвати, чорногорці. Тому вони дуже швидко відчули себе як вдома і прив'язалися до нової Вітчизни.

В родинному побуті південнослов'янського колоніста домінували жорсткі форми патріархальності. Хазяїн був головою родини та дому. Дружина знаходилася в покорі у свого чоловіка. Ця ж патріархальна влада поширювалася і на дітей.

Україна стала тим центром культури та освіти, який приваблював до себе молодь з балканських земель. Велика заслуга в цьому належить представникам південнослов'янського та українського духовенства. Представники православної церкви не зразу почали втручатися в політику царського уряду Росії по переселенню і надання освіти балканським народам. Зв'язки православної церкви південнослов'янських народів з православною церквою Російської держави устанавлювалися на протязі багатьох століть, починаючи з XIV сторіччя. Південнослов'янське духовенство відіграло важливу роль і подавало всебічну допомогу значній частині південнослов'янської молоді, дітям південнослов'янських колоністів, в одержанні освіти в межах Російської

держави, особливо в центральних навчальних закладах України: Київської академії, Чернігівському та Харківському колегіумах та інших.

Важливим моментом в переселенні балканських слов'ян на південь України було приєднання Кримського ханства до Росії, в результаті чого зникла загроза татарських нападів. Це позитивно вплинуло на швидке заселення краю:

В другій главі "Слов'янські поселенці, їх життя та діяльність в південноукраїнських землях (з кінця XVIII- до 70-х років XIX століття)" основна увага концентрується на зміні політики Російського уряду до балканських слов'ян - переселенців, виявляється їх господарська діяльність та роль центральних навчальних закладів України і Росії в наданні освіти представникам південного слов'янства в цей період.

З початку XIX століття прихід балканських слов'ян в межі Російської держави, на південь України, знову зростає, що, в свою чергу, викликало з боку Російського уряду опублікування цілого ряду наказів, які надавали широку свободу господарській діяльності, пільги та привілеї південнослов'янським переселенцям: земельний наділ в 60 десятин, пільга у податях та інші привілеї.

Загострення відношень між Російською державою та Османською імперією, яке привело до війн, зробило переселення зарубіжних слов'ян масовим. Значну роль в їх переселенні грали відомі люди Російської держави, зокрема, російські полководці М.І.Кутузов і П.І.Багратіон.

Незважаючи на великі пільги, які були надані балканським слов'янам-переселенцям, їх положення погіршилося. Це пояснювалось не тільки кліматичними умовами півдня України, а й нерозпорядженням і бюрократизмом місцевих чиновників та загальною переселенською політикою, яку проводив російський кабінет міністрів.

З середині XIX століття на територію південних регіонів Російської держави в кількісному відношенні масових переселень представників балканських слов'ян було небагато. Приймаючи участь у складі російської армії в Кримській війні, чимала частина південнослов'янських переселенців, переважно болгар, після її закінчення повернулися до себе на батьківщину. Дві головні причини сприяли поверненню південних слов'ян у свої землі на

Балканському півострові: оголошення Турцією усім болгарам, які билися на боці Росії, амністії й те, що військово-дипломатична поразка царської Росії в Кримській війні вплинула не тільки на падіння міжнародного престижу петербурзького двору, але й позбавила його права одноособового покровительства слов'янським народам зарубіжжя. Політика Російського уряду у відношенні до балканських слов'ян змінилася, в основному, лише боротьбою царської дипломатії Росії за поліпшення положення балканських слов'янських народів.

Одним з етапів поліпшення положення балканських слов'ян було надання царським урядом права на їх освіту в межах Російської держави. Південнослов'янська молодь віддавала перевагу здобувати освіту в центральних навчальних закладах України: Київській академії, Харківському університеті, Південнослов'янському пансіоні в Миколаєві та інших. З 1856 року, коли балканські слов'яни були звільнені Російським урядом від платні за своє навчання, то й діти з незаможних родин (селян, ремісників, вчителів та інших) теж отримали можливість навчатися в центральних навчальних закладах Росії.

Балканські слов'яни приїжджали в Російську державу не лише здобути освіту, але й знайти роботу. Відчуваючи тиск з боку австро-угорських і турецьких влад, багато представників південнослов'янських народів не могли в себе на батьківщині знайти роботу. А Російська держава, південь України надавали їм можливість займатися улюбленою справою.

Багато хто з балканських слов'ян, які мріяли лише про тимчасове переселення, зв'язане з пошуком роботи або одержанням освіти, поступово приходили до думки залишитися в південноукраїнських землях назавжди.

У висновках підбито підсумки та зроблено узагальнення дослідження. Дослідження виявило, що проблема переселення, заселення та освоєння півдня України балканськими слов'янами є невіддільною складовою частиною історії України, особливо в силу останніх подій, коли Україна стала незалежною державою, на території якої проживає величезна кількість національностей та народностей.

Проблеми, які виносяться на захист:

По-перше, однією з складових частин переселенської політики царського Російського уряду було переселення саме балканських слов'ян, які зіграли значну роль в справі заселення та господарського освоєння півдня України.

По-друге, важливе місце в розвитку та поширенні духовних зв'язків українського та південнослов'янських народів, переселенської політики Російського уряду належить російській православної церкві.

По-третє, балканські слов'яни - колоністи на півдні України, своєї нової Батьківщини, розвивали господарську діяльність, намагаючись зберегти в родині, побуті, освіті та культурі традиції своїх батьків. Але, поступово, завдяки єдності українського та південнослов'янських народів, а також їх віри відбувалася асиміляція останніх з місцевим населенням краю.

По-четверте, у зв'язку з вичерпанням резервів державної землі та грошей і усвідомленням того, що переселення свого місцевого українського населення у порівнянні з колонізацією іноземців-балканських слов'ян коштували набагато дешевше, Російський уряд змінив напрямок своєї переселенської політики. З початку XIX століття ставка на заселення та господарське освоєння півдня України була зроблена саме на місцеве населення краю, хоча й представники балканських слов'ян відігравали також важливу роль в цій справі.

По-п'яте, слід констатувати, що центральні навчальні заклади України та Росії відігравали значну роль в отриманні балканськими слов'янами освіти.

Основні положення дисертації викладені у публікаціях автора:

1. Південні та західні слов'яни у Північному Приазов'ї / Доповіді Міжрегіонального науково-практичного семінару "Людина в сучасному світі". - Вип. 4. - Москва - Донецьк, 1993. - С. 81-83. (0,4 друк. арк).

2. Зарубіжні слов'яни в Приазов'ї - Донбасі. / Доповіді Міжнародної науково-практичної конференції "Донбас і Приазов'є: проблеми соціального, національного та духовного розвитку". - Маріуполь, 1993. - С. 39-41 (0,4 друк. арк.).

3. Південні слов'яни та події в Україні в середині XVII століття. / Доповіді Міжнародної конференції "340 років Переяславської Раді". - Вип. 1. - Донецьк, 1994. - С. 73-74. (0,4 друк. арк.).

4. Господарська діяльність південних слов'ян в Приазов'ї - Донбасі (друга половина XVIII століття). / Матеріали наукової конференції "Богдан Хмельницький: життя, діяльність, історія та сучасність". - Донецьк, 1995. - С. 79-80. (0,3 друк. арк.).

5. Допомога Україні південним слов'янам у галузі просвіти та освіти (XVIII - першої половині XIX століття). / Доповіді регіональної науково-практичної конференції "Вивчення історії України в навчальних закладах". - Донецьк, 1995. - С. 75-76. (0,3 друк. арк.).

6. Зарубіжні слов'яни у Приазов'ї (XVIII - XIX ст.) // Міжвідомчий науковий збірник: Питання нової та новітньої історії. - Вип. 41. - К., 1995. - С. 56-66. (0,6 друк. арк.).

7. Церковні зв'язки південнослов'янських та українського народів (XVI - XIX ст.) / Східна Європа і світове співтовариство: історія і сучасність. - Донецьк, 1996. - С. 65 (0,2 друк. арк.).

АННОТАЦІЯ

Е.А.Поцулко "Балканские славяне на юге Украины (XVI - до конца 70-х годов XIX века)". Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02. - всеобщая история, Донецкий государственный университет. - Донецк, 1996.

Проведено комплексное историческое исследование переселенческой политики Российского правительства на юг Украины как части целостного конкретно-исторического процесса заселения и хозяйственного освоения южноукраинских земель представителями южнославянских народов; проанализированы основные тенденции и направления, опыт и проблемы становления и развития церковных, образовательных и культурных связей украинского и южнославянских народов.

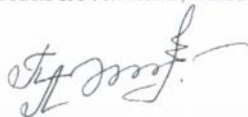
Е.А.Potsulko "Balkan Slavonics in South Ukraine (XVI to the late 70 of the XIX century)". The Thesis for Candidate of Science (History), on Speciality 07.00.02. - The world history, the Donetsk State University. - Donetsk, 1996.

435868

A complex historical investigation of the migrational politics of the Russian government in South Ukraine as a component part of integral specific historical process of settle and economic master of South Ukraine lands by the South Slavonics migrants has been carried out.

The main trends and schools, experiencies and problems of the formation and developiment of church, education and culture relations of the Ukrainian people and South Slavonics have been analysed.

Ключові слова: балканські слов'яни, переселення, царський уряд, освіта, побут, господарське освоєння, південь України, закон, військово-землеробські поселення, колоністи.

Підписано до друку 24.02.1997р. Формат 60x84/16. Умовн. друк. арк. 1
Замовлення № 7. Тираж 100 прим.

Венчурне підприємство "Антор"